ben fogant írói gondolat." (603.) Ezt a kerülőutat egyetlen feltétellel, s ez pedig annyi, hogy a felidézett kor és a művész kora között valóságos hasonlóság, a tendenciák történelmi egyirányúsága álljon fenn.

Illyés és Németh László drámáiról szólva állandóan azt érzi problematikusnak, hogy negatív töltetű hatalmakat állítanak szembe vonzó hőseikkel, így jelképezve a személyi kultusz Pándi szerint semmilyen analógiával meg nem közelíthető korszakát (forradalmi szituációkkal vajon nem lenne mégiscsak megközelíthető?). Ennyivel azonban sosem éri be, ez csak kiindulópontja lehet, amelyen túl gondosan vizsgálja: mi marad a hamis analógiák levonása után a darabból? *Az árulóban* például nem sok, mert a *történelmi* Görgeyre sem illik a jelmez. II. József tragédiája már izgalmas dolgot mond el: a jószándékú illúziókat szembesíti — sajnos csak második vonalában, csak a háttérben — a francia forradalom „brutális költészetével". A *Kegyenc* esetében pedig Egyén és Hatalom elvont harcát lehántva, ott találjuk a közéleti ember iszonyú felelősségének kérdését, s az így kialakuló „magatartásdráma" valódi katarzishoz juthat. S a *Tiszták* túláltalánosított kisnép-mítoszával szemben, amelyet a mára nézve hamisnak ítél, az antifeudális harc pátosza, mint valóban történelmi pátosz ragadja meg.

Az analógiakeltés másik módja: a fiktív világban játszódó parabola. Ez már bármilyen problémát felölelhet, de ez sem jelenti, hogy ne lennének meg a maga szigorú törvényei. A teljesen allegóriává vált környezet hamis kérdésre hamis választ ad — a művészileg felépített plasztikus fantáziavilág valóságos drámai szituációt teremthet —, ez a meggyőződés csendül ki Pándi kritikáiból. Mindkettőre kitűnő példát hoz fel: Mészöly *Az ablakmosóját* az elsőre, Gyurkó Elektra-drámáját a másodikra.

A *Szerelmem, Elektra* azonban, épp, mert valóban kitűnő dráma, nem értelmezhető egysíkúan. Pándi értelmezése körül heves vita dúlt és nem ok nélkül. Elektra ugyanis nem kétlábon járó allegória: sorsa indokolja tetteit. S ha szavakban a városról esik is szó, a büntetés, amelynek jogosságát Oresztész a színpadon vitatja: a valóban bűnös Klütaimnesztra büntetése volna, amelyet a görög dráma jogosnak érzett. Legfőképp pedig Oresztész nem vétlen a testvérölésben, mint azt a bírálat állítja. Lehet, hogy a színészi játék egyszer félrevezető volt, Gyurkó azonban úgy írta meg a befejezést, hogy Oresztész *megöli* nővérét.

A vitára egyébként — amelynek az adott esztétikai problémán messze túl eső okai is voltak — annál is könnyebb emlékezni, minthogy a kötet végén függelékben közlik az ellenvéleményeket is, éppúgy, mint a másik jelentős vitánál, amely a *Sirokkó* körül robbant ki. Szokatlan dolog, de követésre méltó, a kritikusi tisztességhez tartozna, hogy mindenütt így legyen. Aminthogy a kritikusi tisztességhez tartozik az utószó meggyőző vallomása is az egyetlen kritikáról, amelyet valaha komolyan megbánt: ifjú fővel írott hibás hozzászólásáról, az 1950-es Lukács-vitához. A mai olvasók nagy része abban az időben még olvasni sem tudott, vagy legföljebb a mesekönyveknél tartott. Ha Pándi erről ír, akkor ezt elsősorban saját számvetés-igénye követeli, s hogy ezt az olvasóval közli, az az olvasó megbecsülését jelzi. Ugyanilyen megbecsülést jelez véleményem szerint az a tény is, hogy bár önirónikusan azt írja, hogy semmi kedve sem volt „válogatott tévedéseit" összegyűjteni, a gyűjtemény hű képét adja 17 év kritikusi munkásságának. Minden jelentős cikkét bevette, s nem korrigált ott sem, ahol az események megcáfolták. Tévedhetetlen kritika ugyanis nem létezik (hányan és hány művészről jósoltuk már például, hogy „közeledik" a szocializmushoz, aki aztán annak ellenére, hogy a konszolidáció valóban az ellenkezőjét indokolta volna — távolodott) — de a maga véleményét mindenkor vállaló, évek múlva is vitára vagy elismerésre késztető elvi kritika lehetséges. Bizonyíték rá ez a gondolatébresztő kötet.

B. Mészáros Vilma

KISS FERENC: MŰVEK KÖZELRŐL

Bp. 1972. Magvető K. 349 l. (Elvek és utak)

Kiss Ferenc irodalomtörténeti tanulmányaiból olyan válogatás ez a kötet, amely önmaga arányaiban is imponáló — különösen ilyen pedig annak a számára, aki ismeri a kihagyott tanulmányok méreteit és mélységeit. Igaz, hogy egységes szemléletű, összefüggéseket láttató, érett, tiszta belső logikát feltáró könyv lett így a szelekció eredménye, a magunk részéről mégis túl szigorúnak tekintjük a rostát. A tudományág közvetlen érdeke bőkezűbb válogatás lett volna. Többek között itt lenne a helye a József Attila verseléséről

szóló dolgozatnak, a mai lírát értékelő Kortárs-beli írásoknak, a Fehér Ferencről megjelent kitűnő portrénak.

Az itt közölt tanulmányok tükrében a XX. századi magyar irodalomnak sokoldalú, világos beszédű, az egyértelmű igazság alapján mindenkor etikus, kivételes esztétikai érzékenysége révén pedig szép szavú tudósa a szerző. Eszményeit és emberi magatartását hibátlanul jellemzik másokról írt sorai. *Igényes gondolkodó, műértő szakember, akinek elemi szükséglete az igazmondás* (Gaál Gáborról, 264), akinek *az építő, alkotó nyugtalanság az ideálja* (Adyról, 217), aki *életbevágó ügyek, erkölcsi, filozófiai tartalmú mondandók híján meg nem elégülhet* (Kosztolányiról, 30). Csillagképe az írókéval azonos. Munkálkodásának végső célja, *hogy a szocializmus a tisztaság, a jóság, tisztesség és hűség otthona legyen* (Nagy Lászlóról, 196).

A tiszta eszmények s a föltétlen őszinteség kiütköző vonásai a kötetnek. A hitelesség alapvető kritériumai ezek, s mivel a szerző egyúttal szakmájának tudósa és művésze egyszerre, a tiszta forrást remélő-kereső olvasó nem csalódhat.

Két fejezetre tagolódik a könyv. Az elsőben *(Művek közelről)* két műelemzés (Juhász Gyula: *Tiszai csönd*, József Attila: *Külvárosi éj*) és egy-egy alapos tanulmány olvasható Kosztolányi, Tóth Árpád, Radnóti, Illyés, Benjámin, Juhász Ferenc és Nagy László költészetéről. A második fejezet *(A műértés változatai)* Ady irodalompolitikájáról, a marxista kritika történetének első etapjáról, napjaink irodalmi szociográfiájáról, Veres Péter *Olvasónaplójáról* szóló tanulmányok mellett három (részben tudósi pályaképnek is beillő) tudományos kritikát közöl, Gáldi László, Barta János és Király István könyveiről. — A dolgozatok nem egyszerű újraközlések. A négy nagy tanulmánynak is csupán rövidebb változata jelent meg eddig. A másodközlések szövegén végzett kisebb módosítások köréből megemlítjük a leghasznosabbat, a szenvedélyes vitatkozás olykor túlzottan éles hangnemének tompítását (Nagy Lászlóról).

Valamennyi tanulmány igazság és hűség, esztétika és logika egymást segítő motívumaiból szőtt önálló, gazdag világ. A bonyolult gondolati és művészi hálózatokat fölfejtő elemzések-értelmezések mögött szilárd, eredeti világ- és irodalomszemlélet húzódik, amelyhez életek, művek átélésének képessége társul. Így tud a szerző megbízható, átfogó képet alkotni feltűnően különböző lírai sorsokról, Kosztolányiról éppúgy, mint József Attiláról. E két költő különben más pályák vizsgálata esetén is vissza-visszatérő hiteles mérce. Mint ahogyan folyvást hat — őszintén és torzulástól mentesen — az emberi és nemzeti eszmék tiszta közösségének szolgálata is.

Akikkel e kötet foglalkozik, azok századunk klasszikus rangú költői. Kiss Ferenc tudja, hogy a lényeg tekintetében, szándékok és tisztesség, *tűnődés* és *gyötrődés*, remények és vereségek, szenvedés és vallomás, eszmékhez és élethez való hűség kérdéseiben az emberség makulátlan védelmezőiről ír — s ha különbségeket lát, nem az eszme és az erkölcs irányába élezi őket, hanem esztétikai síkon. Mint építő szándékú, harmóniát, arányokat, rendet igénylő esztéta — e határozott eszmények jegyében veti mérlegre Juhász Ferenc és Nagy László költészetét. Azt hiszem, hogy egyikükről sem írtak még korszerűbb, mélyenszántóbb értékelést. Pedig a Juhász Ferencről szóló tele van vívódásokkal. Péter és Pál dialógusa a szerző belső küzdelmét érzékelteti azért, hogy a monumentális műveket éppen a bomladozó arányok, a *modoros túlság*, a *parttalan özönlés* ellenére elfogadhassa, a *követhetőség*, a *rend*, a líraiság harmóniájában. Hogy végső soron e dialektikus belső vita mégis inkább a Juhásszal kapcsolatos kételyek nagyobb erejére vall, az többnyire a Nagy Lászlóról írottakból derül ki. E dolgozat ihletett műértelmezések vonulata is *(Rege a tűzről és jácintról, Menyegző, József Attila)*, az esztétikai ideál megtalált gyakorlata. Bennünket azonban meggondolkodtat az, hogy objektíve helyes-e a szerző arányokat módosító törekvése. Juhász Ferenc nagyobb léptékű, térben, időben tágasabb, filozofikusabb költészete valahogy más mértékrendszert igényelne. Szerintünk a két költő közötti tartalmi különbség természetesen vezet a megformálás szélsőséges különbözéséhez. Más a két költő létezésélménye, létszemlélete. S Juhász inkább *hasonuló, azonosuló*, a természettel, a materiális léttel egy állapotra törekvő, anyag és vegetáció nyelvét kereső, irodalmunkban e tartalmi vonatkozásban is mindeddig páratlan jelenség, míg Nagy László ilyen értelemben is régebbi ösvényeket munkál széles utakká, személyiség-centrikus, *hasonító-azonosító* karakter. Arra, amit József Attila magányos törekvéseinek folytatásában Juhász Ferenc jelent, legmélyebben eddig Kiss Ferenc mutatott rá. Ezért véljük, hogy az ő gondolatát folytatjuk tovább, amikor Juhász költészetét is odasoroljuk a Nagy László tanulmány befejező gondolatához, „a magyar líra legtöbbre képesítő modelljéhez." (212)

Illyést, „az életérdekű cselekvés költőjét" a *Dőlt vitorla* jellem- és erkölcsformáló, társadalmat érdeklő versein át méltatja Kiss Ferenc. A költőt, aki *a mutatós, de hamis látszatok*, a *hájas alkalmazkodás, a jólfésült közöny* ellen, *az agresszivitásig bátor és kíméletlen igazmondás jogáért és értelméért* küzd. Ez a miniatűr tanulmány röpke elemzéseivel, magyarázataival is sejteti, hogy rokonvilág vonzza itt a szerzőt, akitől így okkal várjuk

Illyés-művek egész sorának elemzését, értelmezését.

A Benjámin-dolgozat a kötet legteljesebb lírai portréja. Irodalomtörténeti értékét arányossága jelenti. Hosszan méltatja az etikus emberi alkat tiszta értékeit, éppen morálisan indokolja a költő megtorpanásait — de a tartalmi, magatartásbeli érdemek, a társadalmi elkötelezettség egyértelmű becsülése mellett hitelt érdemlően mutat rá az esztétikai problémákra, vagy a kavargó, sokszínű világ itt gyakran erős stilizálására. Benjámin lírájának letisztult irodalomtörténeti értékelése a tanulmány.

Szinte esztétikai remeklések a Tóth Árpádról, Radnótiról, Kosztolányiról szóló rövidebb-hosszabb írások. Radnóti lírájában a hazai tájhoz kötő elemeket méltatja a szerző, s az országos pusztulás küszöbén is e nemzetért szóló szavakat. Elemi emberi vágyak és nemzeti érzés közösségének hitelét, létjogát bizonyítva. — E tanulmányok belső gazdagságát az ismertetés felvillantani is alig képes. A *Kosztolányiról* írott sorok a monográfust idézik, minduntalan az ismeretek lefegyverző gazdagságára utalva. A *Hajnali részegség* szép és mély elemzése kietlen filozófiai mezőkön vezeti át a lírai reményt, amikor így összegez: „A kor legautentikusabb költői mérik, elemzik, megfejtik és minősítik a világot, s magukat vele egylényegűnek tudva is őrködnek felette." (44)

A műelemzések közül elsőnek Juhász Gyula *Tiszai csönd* című verséről olvashatunk, ez a kötet első tanulmánya. Sodró erejű, szuggesztív szöveg, bár helyenként vitatható. A *hívó távolok* s a természet esti, Tisza-parti csendje mellett szerintünk harmadik közeg az álomé, amely éppen az előbbiek pillanatnyi hiánya által képes a természeti csönddel közeli rokonságban uralkodó hangulati motívummá emelkedni. A vers az álom értelméről mit sem mond, de kivételes hangulatát a természeti képek sugallatain át érzékelhetővé teszi. Ebben pedig nem tudjuk benne látni a szerzőtől alaposan fejtegetett, társadalmi jellegű *rejtett drámát*. Legfeljebb valami szemérmesen burkolt, képek, hangok zenéjébe oldott, mély lírai melankóliát. Ezért tartjuk hitelesnek azt a megállapítást, hogy a vers „a befelé figyelő, álmodozó költő képzeletének műve" (11). — Módosítanánk a *legjellemzőbb szavak* példatárát is (9) — a *csönd*, a *halk*, a *néma*, az *álmodó* szinonim jelentésű, személyes vonatkozású névszóival, jelzőivel, s az elemzésben kevésbé méltatott, ismételt *ma* határozóval. — A *Tüzeket raknak az égi tanyák*, *Hallgatják halkan a harmonikát* két sorának ritmusában az a remek bimetrizálás jelenik meg, amelyről a verstanban is modern szemléletű Kiss Ferenc többször írt már figyelemre méltót. Trochaizált pirrichiusz és jambizált spondeus modulált, hangzó choriambusa kezdi mindkét sort, ezután két anapesztus következik. Jól hallható a 3/3/3/1-es magyaros tagolás is. Az anapesztusok funkciói történelmi távlatúak: az első sorban az ige által kifejezett mozgás követése, a másodikban az eleven zeneiség. Az *égi tanyák* choriambusi magyarázata a hagyományos verstani tévedések egyike: a sorból kiragadott magyaros szólam mögé képzeli az időmértéket, magyaros vezérritmusúvá alakítva így az időmértékes vezérritmusút.

Verselemzéseink legjobbjai közé számít a *Külvárosi éjr*ől szóló. Különösen az ihletett funkcionális magyarázatok ragadnak meg bennünket (77). Egyetlen motívum értelmét látjuk egészen másképp: az éjjeliőrét (a vers 33—34. sorában). A *fényjel* nem az *üzenet reménye* (70), aligha van bíztató *ígérete* (71). Szerintünk a *lidérc* nyomasztó, riadalmat keltő hangulata társul ide, a babonás ember félelmének érzékeltetése. A *babonás éjjeliőr* a *Hazám* altiszt-motívumának, az *Eszmélet* vagonőrének rokona, aki kiszolgáltatott, kis életének pusztító veszedelmét véli a gyár éji nyugalmát fenyegető *gyors fényjel*ben.

A tanulmánykötet további műveiből kiemelnénk a marxista kritika egy korszakát bemutató dolgozatot. Mind az anyag gazdagsága, mind a mérlegelésben megnyilvánuló szemlélet úttörő értékűvé emeli. A vulgáris torzulások s a józan emberi értékek védelme között határozott itt a különbségtétel, ami a szerző elfogulatlan nyugalmát bizonyítja. Irodalomtörténeti nevek sorát leljük fel a dolgozatban, s ki-ki elnyeri a megillető véleményt, akkor is, ha netán itt először. — A *Napjaink irodalmi szociográfiája* az előbbi tanulmány magas színvonalát mutatja, s koncepciójának hitelét. Kiss Ferenc híve a szociográfiának, mert benne (ha kissé patetikusan fogalmazva is) „a szocializmus igazságos, emberi berendezésének műfaját" látja.

A tudományos kritikák közül vitázni valóm elsősorban a Gáldi László könyvéről vallottakkal volna. Maga az alapképlet is problematikus (hogy ti. Gáldi a Horváth János és Vargyas Lajos által képviselt nézeteket foglalta újszerű törvényekbe). Gáldi könyvének erényeit sokszor méltatja a tanulmány, hogy aztán többször olyasmit kérjen számon a maga nemében kitűnő rendszeren, aminek elméleti megoldásaihoz „csupán" alapvető segítséget volt képes adni. Többet és mást, mint az elődök közül bárki. Nem meggyőzőek a „tárgyi hibák" sem, amelyeket Gáldinak szemére vet. Kicsit kemény hát ez a kritika, amelynek érdemeit abban látjuk, hogy a témától függetlenül fontos és értékes verstani megállapításokat tartalmaz (322). A Király István Ady-könyvéről írt bírálat befejezéséhez fűznénk hozzá a magunk véleményét: Kodályra nézve alighanem Kiss Ferenc-

nek, Adyra nézve pedig inkább Király Istvánnak van igaza.

Kiss Ferenc összegyűjtött tanulmányai az irodalomtudomány bonyolult ágazataiban otthonos, műértő irodalomtörténész írásai. Korszerűség és sokoldalúság e lélekemelő látványa szelíd nosztalgiába vonja az olvasót: bárha e tekintet egész irodalmunk történetét végigpásztázná egyszer.

Szuromi Lajos

TRÓCSÁNYI ZSOLT: TELEKI MIHÁLY (ERDÉLY ÉS A KURUC MOZGALOM 1690-IG)

Bp. 1972. Akadémiai K. 333 1.

Ide-odaingadozó átpártolások, árulások nehezen áttekinthető szövevénye, eszmei zűrzavar és következetlenség, rengeteg egymást keresztező szándék, ellentétes, egymásnak ellentmondó elgondolás, sok irányból ható és sokfelé húzó erők alig kivédhető játéka, külországok régóta kialakult és megmerevedett állásfoglalása, majd meg politikájuknak rövid időközönként beköszöntő váratlan fordulata, a hozzájuk való alkalmazkodás és az országon belül történt eseményeknek sokszor egyik napról a másikra minden számítást felborító játéka formálta, kuszálta össze Magyarországon egyének és családok, kisebb és nagyobb közösségek, társadalmi rétegek és osztályok életét abban a kb. két évtizednyi időszakban, mely a Wesselényi-féle szervezkedéstől az első kuruc mozgalom, Thököly Imre bukásáig tartott. Elismerés illeti azt, aki arra vállalkozik, hogy ezt a korszakot bemutassa. Ez ideig nem is akadt rá sok vállalkozó!

A két évtized történetének első szakaszát még a múlt század utolsó harmadában megírta Pauler Gyula, és könyve mind a mai napig a leghasználhatóbb forrás, a legjobb feldolgozás (*Wesselényi Ferenc és társainak összeesküvése*. I—II. Bp. 1876). Az egész korszakról történészeink csak a magyarság egyetemes történetének keretén belül szóltak. A mozgalom főhőséről Angyal Dávid érdemleges monográfiát írt, de a mai igényeket ez már nehezen elégíti ki (*Késmárki Thököly Imre*. Bp. 1888.). Még kevésbé mondható ez a mozgalom erdélyi támogatójáról, a Teleki Mihályról szóló munkákról (Sziládi Károly: *Gróf széki Teleki Mihály*. Kecskemét 1887. — Balló István: *Teleki Mihály*. Csíkszereda 1903.). Pedig amikor Zrínyiék „önfeladásával", Bécsbe menekülésével és az 1670-es kelet-magyarországi felkelés bukásával a magyarországi elégületlenek mozgalmának súlypontja Erdélybe helyeződött át, nyolc nehéz éven keresztül elsősorban Teleki Mihály szívós, céltudatos támogatása, hatalmi játéka tartotta azt életben; nélküle nem lehet az első kuruc bujdosók megmozdulásairól beszélnünk. A korszakkal legtöbbet protestáns egyháztörténészeink foglalkoztak. A katolikus ellenreformáció erőszakos térítésével együttjáró üldözéseknek, a gályarab és exuláns prédikátorok sorsának, tevékenységének számos részletére és dokumentumára derítettek fényt. A korszak irodalomtörténetileg főként ilyen vonatkozásban ismert. Egyébként tele van fehér foltokkal, tévedésekkel, mint ahogyan hiányos, felderítetlen, előítéletekkel terhes volt Teleki Mihályról alkotott képünk, míg Trócsányi jelen könyve meg nem született.

Teleki Mihály történeti életrajza formájában Trócsányi a Wesselényi-féle szervezkedés Erdélyig ható hullámait, elsősorban pedig az első kuruc mozgalmat mutatja be Erdély oldaláról. Felhasználta ehhez a már évtizedek óta publikált, de eddig feldolgozatlan egykorú írások tényanyagát [legtöbbet merített Gergely Sándor: *Teleki Mihály levelezése* című kiadványának 8 kötetéből (Bp. 1905—1926.) meg a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent *Erdélyi országgyűlési emlékekből* (1—21. köt. Bp. 1875—1898.)] és saját levéltári kutatásait. (Itt említjük meg, hogy könyvében a Telekit támadó gúnyiratokkal kapcsolatosan 3 „ismeretlen" szerzőtől származó pasquillust mutatott be (8—9.). Ezek szerzője azonban ismeretes; a XVII. század második felének híres pasquillusírója, Szentpáli Ferenc (Vö. ItK 1963. 287—302.) És ha már szólt a Teleki ellen írt pasquillusokról, említenie kellett volna a *Thököly-k.* egy rövidebb magyar és egy hosszabb, 33 strófás latin nyelvű gúnyversét, melyet Busa Margit tett közzé az It. Füz. 13. számában. (*A Thököly-kódex és kuruckori versei*. Bp. 1958.)

Trócsányi könyvében több helyen hangsúlyozza, hogy Teleki Mihály életrajzát írta meg, és nem a korszak, illetőleg egy-egy részprobléma történetét. (Vö. 247, 295; a 299. lapon pl. ezt mondja: Az 1686 és 1690 közti évek Teleki Mihályának „életrajzát írjuk, s nem Erdély történetét.") Munkája viszont, ahogyan erre a címe is hivatkozik, jóval több egy Teleki monográfiánál: Telekit a kuruc mozgalommal való összefüggésben állítja elénk.

Felmerülhet azonban a kérdés, nem kellett volna-e teljesebbé, árnyaltabbá tenni a Telekiről rajzolt képet azzal, hogy bemutatta volna a nem-államférfi Telekit is. Ha másként nem, egy külön fejezetben, bevezetésként vagy összefoglalásként. Bizonyára sok embert